

Naslov članka/Article:

Trst – prostori meje – raziskovanje 'in situ' z uporabo elementov formativnega spremljanja

Trieste – Border Spaces – Research *In Situ* Using Formative Assessment Elements

Metka Koder

Avtor/Author:

CC licenca

Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Brez predelav

Zgodovina v šoli št. 2/2023, letnik 31

ISSN 1318-1416

Izdal in založil: Zavod Republike Slovenije za šolstvo
Kraj in leto izdaje: Ljubljana, 2023

Metka Koder, Osnovna šola Trnovo

TRST – PROSTORI MEJE – RAZISKOVANJE 'IN SITU' Z UPORABO ELEMENTOV FORMATIVNEGA SPREMLJANJA

Metka Koder, Trnovo Primary School

TRIESTE – BORDER SPACES – RESEARCH *IN SITU* USING FORMATIVE ASSESSMENT ELEMENTS

IZVLEČEK

Gremo v Trst. V svetovljansko mesto s pridihom Sredozemlja, da bomo znali razpoznati njegov položaj v srednjeevropskem prostoru nekoč in danes. Dvajsetega aprila 2023 smo pionirsko načrtovano strokovno ekskurzijo, zunaj meja Slovenije, tudi nadvse uspešno izpeljali. Z devetošolci, ki so si izbrali izbirni predmet *Oblika in slog*, s sedmošolkama, obiskovalkama dodatnih ur zgodovine, ter z učenci, ki sodelujejo pri kulturno-umetniških vsebinah, ki jih uprizarjamo na naši šoli, smo s pripravami na ekskurzijo začeli septembra 2022. Za sodelovanje smo uspeli pridobiti strokovnjaka, ki ima v poznavanju prostora dolgoletne, bogate izkušnje ter nam je z različnih zornih kotov resnično oplemenitil naš pogled na prostor. Tržaška obzorja, tudi podzemna, nam je namreč pomagal širiti gospod Franc Malečkar, odličen poznavalec prostora meje.

Ključne besede: formativno spremljanje, zgodovina Trsta, učenci kot sooblikovalci učnega procesa, kultura na pomolu, doživeta izkušnja

ABSTRACT

Let us go to Trieste. To a cosmopolitan city with a hint of the Mediterranean, so we can identify its position in the Central European area in the past and present. We successfully carried out the pioneer field trip beyond the borders of Slovenia on 20 April 2023. Preparations for the field trip began in September 2022 with ninth graders who had chosen the elective subject *Form and Style*, with two seventh graders who were attending extra history lessons, and with pupils participating in the cultural and artistic performances staged at our school. We were able to get an expert to work with us; someone who has spent years learning about this area, and who has truly enriched our views of space from various angles. The expert who has broadened our Trieste horizons, including the underground ones, is Mr Franc Malečkar, a connoisseur of the border space.

Keywords: formative assessment, history of Trieste, pupils as co-shapers of the learning process, culture at the pier, lived experience

UVOD

Dve leti je zorela ideja, da učenci spoznajo tudi prostore ob meji, ki so z vidika zorenja in oblikovanja slovenskega naroda in prostora ter razumevanja omenjenega procesnega dogajanja izjemno pomembni.

V prvem tednu septembra 2022 so bile na uvodne strani v zvezke učencev pod črno-beli fotografiji epohalnega ustvarjalca, tržaškega pisatelja Borisa Pahorja, zapisane besede iz romana *Nekropola*: »Nastopila bo, se mi zdi, dolga doba, ko se bo človeštvo razšlo in si spet poiskalo zelenja in gozdov in rek; in takrat bo v miru in tišini obračunalo z vsemi preteklimi zablodami.« (Pahor, 2008, str. 215)

Boris Pahor leta 2013
(Vir: ©Claude Truong-Ngoc/Wikimedia Commons.)

ZAKAJ TRST – CILJ IN NAMEN Z VSEBINO

Z učenci smo analizirali dve črno-beli fotografiji, s katerih v svet zre Boris Pahor, interniranec, in Boris Pahor, človek v elegantni obleki, ki je preživel vsa trpljenja prejšnjega stoletja. Boris Pahor, zgled nam vsem v ljubezni do slovenstva, slovenskega jezika in v ljubezni do narave, k njej naj se zateka in od nje naj se človek uči. Zaradi njega smo izvedli strokovno ekskurzijo v Trst.

Prvotno je bila ekskurzija namenjena temu, da učenci krepijo lastno narodno zavest, ponos, pripadnost bogati, napredni tradiciji slovenskega vsestranskega razvoja v obmejnem prostoru s poudarkom na mestu Trst. Namen je tudi bil, da se učenci zavejo pomena pravice do nemotene uporabe maternega jezika ter pomena njegovega negovanja. Izkušnjo zasmehovanja maternega jezika in slovenskega porekla so kmalu po prvi svetovni vojni še kako občutili Slovenci, živeči v prostoru ob meji, začeniši z brutalnim požigom narodove svetinje, ko je 13. julija 1920 zagorel Narodni dom v Trstu.

Pri predmetu *Oblika in slog*, med urami združevanja zgodovine in umetnosti, smo z učenci veliko časa posvetili preučevanju življenja in dela arhitekta Maksa Fabianija, priljubljenega svetovalca leta 1914 v Sarajevu ustreljenega prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Maks Fabiani je Trst v času avstro-ogrske monarhije ozaljšal s prepoznavnimi elementi secesije in njegova, za Slovence z emocijami prepojena stavba Narodnega doma v spomin še vedno priključuje najprej besedi požig in fašizem. Seznanili smo se s pojmom *„Srednja Evropa“*. Naš namen pa je bil, da ta pojem, ki se je uveljavil v 19. stoletju v času Avstro-Ogrske, prek dejavne izkušnje spoznavanja obmorskega mesta Trst, tudi zadihamo.

Poleg Maksa Fabianija smo se pogovarjali tudi o ženski problematiki časa, ki je zaznamovala obdobje druge polovice 19. stoletja in 20. stoletje. Ženske s tržaškega obrobja, predvsem pa z Goriške, so v tem času reševale socialno stisko domačega okolja in se zaposlile kot pomoč pri domačih opravilih na razkošnih domovih evropskih in egipčanskih (koptskih) družin v Egiptu, največ jih je bilo v Aleksandriji, zato jih imenujemo aleksandrinke. Bile so dovilje, varuške, hišne pomočnice.

Med šolskim letom so se učenci obširneje seznanili z zgodovinskim, družbeno-ekonomskim, političnim, kulturnim in geografskim orisom obmejnega prostora. Ob vsem pridobljenem predznanju jim je bila pred odhodom v Trst namenjena vloga sooblikovalcev programske vsebine. Zaupanje so izpolnili v celoti.

Delovni program, ki smo ga skoraj v celoti izpeljali 20. aprila 2023, je obsegal:

- Razgledni postanek za opazovanje Tržaškega zaliva ob gradu Socerb, kjer nas je pričakal gospod Franc Malečkar, izkušen speleolog in jamar, ter nas ob opazovanju okolice seznanil z okoljsko problematiko, kot je pomanjkanje pitne vode. Nato je sledil ogled Svete jame z značilnostmi kraškega podzemlja, po kateri nas je prav tako vodil gospod Franc Malečkar.

Grad Socerb.
(Foto: Učenci Osnovne šole Trnovo.)

Sveta jama.
(Foto: Učenci Osnovne šole Trnovo.)

- V podzemnem muzeju Kleine Berlin v Trstu smo spoznavali šolstvo pod fašizmom in življenje med bombardiranjem v času druge svetovne vojne.
- Obiskali smo Ljudski vrt, edini spomenik slovenskemu ustvarjalcu, Srečku Kosovelu, ki sicer ni ustvarjal v Trstu, je pa Trst kot otrok večkrat obiskal, požig Narodnega doma pa se ga je močno dotaknil.
- Sledili so ogled Narodnega doma ob Terezijanski četrti, Velikega kanala in Borznega trga.
- Na Velikem trgu smo si privoščili počitek in kosilo.
- Hiše, kjer so bila napisana prva slovenska pisma, rimskega gledališča in vzpona do stolnice sv. Justa mimo palače škofa Bonoma, kjer se je izobraževal Primož Trubar, pa si zaradi časovne stiske nismo uspeli ogledati.
- Program smo sklenili s *„Kulturo na pomolu San Carlo“*, v okviru katere so učenci v vetru ob morju subtilno izvedli kratek kulturni program.

Risi most v Trstu.
(Foto: Učenci Osnovne šole Trnovo.)

Oberdankov trg, Trst.
(Foto: Učenci Osnovne šole Trnovo.)

KAKO – NAČRT S KRITERIJI USPEŠNOSTI IN K ČEMU STREMIMO – KAJ BODO NAŠI DOKAZI UČENJA

Z učenci smo sooblikovali načrt spremljanja in preverjanja znanja s kriteriji uspešnosti ter načrtovali dokaze znanja. Stremeli smo k temu, da učenci dejavno raziskujejo obmejno okolje, zapisujejo svoja opažanja ter fotografsko dokumentirajo ključne elemente razvoja in prepoznavnosti Trsta, da pripravijo kratek kulturni program, kot povzetek celote pa zrežirajo in zmontirajo vtise v kratek izobraževalni videofilm. Izpostavili smo naslednje dokaze učenja z elementi kriterijev uspešnosti:

- samostojno predhodno načrtovanje namenov raziskovanja in njihov zapis v zvezek (predhodno smo jih pregledali in se po izvedbi dneva v Trstu o njihovi izpolnitvi tudi pogovorili);
- samostojna in pravočasna priprava delovnega gradiva, ki je služilo pripravi na izvedbo kratkega kulturnega programa na tržaškem pomolu San Carlo (žalostni pomol, kot ga je označil Boris Pahor, s pomola so pa so z ladjami v velikem številu odhajale aleksandrinke v Egipt);
- kakovostna priprava fotografskih utrinkov za objavo na šolski spletni strani;
- zapisovanje novih spoznanj in njihovo oblikovanje v učno gradivo, ki bi lahko bilo v pomoč tudi bodočim učencem, ki bi se odločili za strokovno ekskurzijo v Trst (učenci za učence, a se ob začetni vnemi žal ni uresničilo);
- zavzeta priprava na izvedbo kulturnega programa (pripravljeno vsebino

smo pregledali in vadili pred dnevom odhoda v Trst).

Kot je razvidno iz zapisanega, so dokazi doseženega znanja temeljili na izdelanih in objavljenih fotografijah na šolski spletni strani, na izpeljanem ‚vetrovnem‘ kulturnem programu ter na videofilmu. Videofilm je izjemna učenka v času po uresničeni enodnevni ekskurziji pripravila samostojno. Objavljen je na šolski spletni strani in na spletni strani Video Arnes pod kategorijo *Izobraževanje* na povezavi <https://video.arnes.si/watch/kg9wqk1392wk>.

Priprava delovnega gradiva je vsebovala pregled in izbor del ustvarjalcev, ki so bodisi ustvarjali v Trstu ali pa so bili z njim povezani. Učenke in učenci so izbrali dela Borisa Pahorja, Dragotina Ketteja ter Srečka Kosovela ter se po pregledani literaturi odločili za lasten nabor proze in poezije (vsako izbrano delo so predstavili s tremi citati, odlomki ali pesmimi). V gradivo so bile vključene tudi aleksandrinke, ki smo se jim poklonili z besedo ‚na molu‘ San Carlo, kot ga je v svoji pesmi, objavljeni leta 1900, poimenoval slovenski pesnik Dragotin Kette.

Veliki trg, Trg enotnosti Italije, glavni trg mesta Trst.
(Foto: Učenci Osnovne šole Trnovo.)

Na pomolu San Carlo, arhitekturna pročelja časa.
(Foto: Učenci Osnovne šole Trnovo.)

NOVA ZNANJA, NOVA SPOZNAVANJA

Raziskovalni dan nas je napolnil in obogatil z mnogimi drobnimi spominskimi utrinki, ki smo jih z učenkami in učenci ponotranjili z zapisom po vrstnem redu ogledov po končani ekskurziji v učilnici. Zapise smo strnili v največkrat ponavljane navedbe po izboru učenk in učencev:

- Socerb, Tržaški zaliv, Sveta jama, šparglji. Navdušujoč pogled na zaliv z gradu Socerb nas je kar prikoval na kamnito razgledišče. Nič kaj navdušujoče pa niso stavbe, ki nam jih je gospod Malečkar predstavil kot ekološko sporne in nevarne: železarna, sežigalnica odpadkov in deponija nafte. Od gradu po poti skozi gozdič smo dospeli do jame. V temi jame nam je strokovnjak s področja speleologije osvetljeval značilne kraške jamske pojave: stalagmite, stalaktite, stebre. Jamski zrak je nekaterim izjemno prijal, »Lahko bi živel v prazgodovini,« je bil komentar enega izmed učencev. V spomin so si vtisnili še šparglje, ki jih je nabral učenec in jih v šopku poklonil učiteljici za večerjo. Spomin z okusom po divjih špargljih.
- Kleine Berlin, muzej v nekdanjem zaklonišču tržaškega podzemlja. Zgrajeno pred drugo svetovno vojno, uporabljeno kot protiletalsko zaklonišče med vojno. Po letu 1943 so ga uporabljali Nemci. Vodja tamkajšnje policije in esesovcev, vodja eksekucij v tržaški Rižarni, Odilo Globočnik, je dal zaklonišče preurediti sebi v prid tako, da je bil en rov povezan neposredno z njegovo vilo na hribu nad zakloniščem. Celo za naciste nemogoči Odilo

Globočnik, vojni zločinec slovenskega rodu, se je po vojni nekaj časa skrival, na koncu pa si je sodil sam. Večini tržaškega prebivalstva je bil za zasilno bivanje v rovih na voljo prostor na lesenih klopeh. Toaleta je bil odmaknjen, za lažje izplakovanje v odtočni jašek rahlo nagnjen betonski predel. V rovih je delovala ambulanta. Za šoloobvezne otroke so organizirali pouk, prilagojen za namene povelečevanja fašistične ideologije. Obupno zatohlo in nič kaj prijetno ozračje, za razliko od prvega podzemlja, Svete jame. Vonj po vojni se je zažrl v stene in tla.

- Narodni dom, žrtve. Zagorel je Narodni dom v julijskem poletju 1920. Sovraštvo je prižgalo iskro in ognjeni zublji so ustvarili grmado v pristanu, kot se je o dejanju protislovenskega gneva izrazil Boris Pahor v istoimenski zbirki novel. Njegove besede iz odlomka dela smo prebrali na pomolu San Carlo: »A takrat ni bilo večera, in videti je bilo, da niti noči ne bo, kajti nad hišami je bilo nebo rdeče, kot da je polito s krvjo. In zrak je dišal po dimu. Ali gori v luki parnik? So se vneli hangarji? Gorijo vagoni lesa? Bo ves Trst zgorel?« (Pahor, 2017, str. 15)

V delu stavbe, ki jo je arhitekturno zasnoval Maks Fabiani, je bil tudi hotel Balkan. Med požarom so ljudje bežali iz stavbe. Mož in žena, Hugo in Pavla Roblek, sta skočila skozi okno tretjega nadstropja. Pavla je hude poškodbe preživela, znani lekarnar in borec za severno mejo, Radovljčan Hugo Roblek, pa ne. Njemu v spomin se zdaj imenuje Roblekov dom pod Begunjščico. Gorski svet ne razdvaja, narava ne ločuje, tako kot to počno ideologije.

- »Ravno v vrsti kot hiše v Trsti.« Dobili smo razlago na licu mesta, *in situ*, na ploščadi sredi terezijanske četrti, obdani z imenitnimi palačami iz časa habsburške monarhije. Po urbanističnih načrtih svetovalcev vladarice Marije Terezije, po kateri je četrt dobila ime, se ulice sekajo pravokotno, kar

Narodni dom v plamenih.
(Vir: Wikipedija.)

še vedno daje vtis urejenosti, poravnosti, čistine.¹

- Veliki kanal. Kako lepo se tu odpre okno v svet, kar je Trst svoj čas tudi bil. Kanal je služil kot пристanišče za vplutje ladij v mesto. V opornem stebri Rusega mostu, ki se pne čez kanal, je lepo vidna oznaka 0,0 m n. m., oznaka za določitev nadmorske višine, po njej so določeni slovenski zemljevidi.
- »*Ne boš ti mene z uro pretental*«, Borzni trg. In res, na pročelju borzne palače je sončna ura, ki meri točni čas. Na trgu so učenci prepoznali Fabianijevo stavbo, bledezeleno secesijsko palačo Bartoli, ozaljšano z listnim okrasjem.
- Najboljša kepica sladoleda za 1,80 evra. Najboljši del dneva. Za spomin. Tako ga je občutil eden izmed mladih raziskovalcev. Res odličen sladoled smo si privoščili v slaščičarnici Gangemi na vogalu, s tradicijo iz leta 1907.
- Sklepno dejanje. Posedli smo na pomolu San Carlo (danes Audace – obakrat poimenovan po bojnih ladjah dveh oblasti, avstro-ogrške in pozneje italijanske), opazovali smo, kako se časi menjajo in z njimi oblast. Arhitektura, s pomola lepo vidna, kaže na pročelje habsburške moči, na Napoleonovo kratko epizodo štirih let Ilirskih provinc, na nič kaj estetsko opečnato brutalno fasado fašizma pod diktatorjevo roko. Burjasti veter je izmenjaje prepihal naša nova doživetja, mestoma je izpihal mlade glasove kulture, a je bilo vseeno lepo. Kosovel, Kette, Pahor, izkušnja aleksandrink. Tako spontano, čeprav načrtovano, s prebiranjem nabranih besed, se je končal naš dan. Svežina mladosti, navdihujoča nadobudnost. Oboje so učenke in učenci vtisnili v spomin pomola mesta ob morju.

DOMA, V UČILNICI – POVRATNA INFORMACIJA, SAMOVREDNOTENJE IN MEDVRSTNIŠKO VREDNOTENJE, SUMATIVNO OCENJEVANJE

V tednu po prihodu iz Trsta, še bolj poglobljeno pa po prvomajskih praznikih, smo opravili pregled opravljenega dela v obliki okrogle mize znanja. Vsakdo je preletel svoj načrt, svoje zapisane cilje, namene, kriterije, pridobljene dokaze. Presodil je, kaj je bilo od načrtovanega uresničeno in kaj ne, kako bi se ocenili. Sledili so vtisi in povzetek učiteljice, učenci so prejeli povratno informacijo učiteljice o doseženih ciljih. Učence sem pohvalila za njihov angažma in povedala, da bi kazalo ekskurzijo vsekakor še kdaj ponoviti z bodočimi učenci. Ponosna sem bila na njihovo dejavno raziskovalno vnemo. Resno so pristopili k prevetritvi svojega popotovanja k novim znanjem in se realno ovrednotili. V naslednjih vrsticah so podane njihove ugotovitve o izpolnitvi posameznih elementov formativnega spremljanja, ki so jih oblikovali sami.

Uresničeni cilji in nameni učenja:

- Trst sem si ogledal. Prav tako sem spoznal za Slovence pomembne stavbe in ozemlje, ki so pomembno vplivali na razvoj slovenske kulture in države.
- Cilj je bil uresničen. Spoznala sem več kot le mesto Trst in izvedela precej ne le o slovenski, temveč tudi o italijanski kulturi.

¹ Trst je bil pod oblastjo Habsburžanov neprekinjeno od leta 1382 do 1809, ko ga je začasno zasedel Napoleon. Po koncu Napoleonovih Ilirskih provinc je leta 1813 znova prišel pod oblast Habsburžanov. Po podpisu Rapalske pogodbe pa je dokončno pripadel takratni Kraljevini Italiji.

- Bil sem v Trstu, ne da bi prekršil kako nujno pravilo. Obnašal sem se solidno. Veliko sem se naučil, stvari, ki so za nas pomembne in bi pohvalil vodiča Francija (zelo smešen in poln človek) ter našo mentorico, da je imela voljo in nas peljala v Trst. Prvič sem bil v tujini, odkar sem na šoli.
- Spoznal sem obdobje od antike do konca druge svetovne vojne ter življenje Slovencev v Trstu med fašističnim obdobjem.
- Primerno sem se obnašal, sodeloval, pripravil svoje gradivo, poslušal razlago in si zapisoval. Zdi se mi, da sem dosegel skoraj vse, kar sem hotel doseči.
- Moj cilj je bil videti znamenitosti Trsta, in to sem tudi izpolnila. Videla sem prostore, kjer so ustvarjali za slovenski narod pomembni ljudje. Spoznavala sem, kako je biti zamejski Slovenec.
- Izvedela sem vse, kar sem hotela. Poleg tega sem se kulturno obnašala, lepo sem poslušala vodiča in ga nisem motila, ko je govoril.
- Spoznal sem Trst, njegovo kulturo in arhitekturo. Laže razumem položaj Slovencev v Trstu skozi zgodovino, njihov status in kulturo.

Kultura na pomolu, moj prispevek. Moj spomin:

- Za kulturni program sem pripravil nekaj misli o aleksandrinkah, ki so prav s tistega pomola, kjer smo imeli kulturni program, odhajale v Aleksandrijo, obljubljeni dežel. V spominu mi je najbolj ostalo zelo zanimivo podajanje znanja s strani našega vodiča.
- Za kulturo na pomolu sem si izbrala misli Borisa Pahorja in ga lepo počastila.
- Za kulturo na pomolu sem si izbral citat iz knjige o aleksandrinkah, ki takrat moškim niso bile enakovredno obravnavane. V spominu mi je najbolj ostal zelo dober sladoled.
- V kulturnem programu na pomolu San Carlo sem predstavil prvo kitico pesmi Dragotina Ketteja *Na molu San Carlo*. Zapomnil si bom, kako Natan nabira šparglje, in razgled na Trst na začetku izleta.
- Na pomolu San Carlo sem povedala nekaj iz knjige *Nekropola* Borisa Pahorja.
- Na pomolu sva s sošolko lepo ubesedili poezijo Srečka Kosovela.
- V kulturnem programu sem sodeloval z besedilom Borisa Pahorja iz dela *Grmada v pristanu*.

Izpolnjeni kriteriji. Moja ocena:

- Večina učenek in učencev je zadostila svojim vnaprej postavljenim kriterijem glede zbiranja in priprave gradiva, spoštljivega sodelovanja med razlago, izvedbe kulturnega programa, izvirnosti, kulture obnašanja. Trije učenci so kriterije delno izpolnili (dva nista zbrala svojega gradiva, sta si pa vse zapomnila, ena učenka pa si ni zapomnila vsega). Posnet je bil izobraževalni videofilm za učence Osnovne šole Trnovo in objavljen na šolski spletni strani.
- Od 21 učencev so se večinoma vsi ustrezno ocenili z oceno odlično ali s prav dobro, v enaki meri tudi dva z dobro oceno.

SKLEP

Vsekakor bomo nadaljevali. Za tovrstna raziskovanja malce drugače se kot učiteljica še posebej zavzemam. Znanje se plemeniti tudi na nezavedni ravni in se učvrsti trajneje. Spodbuja se učenje drug od drugega. Zaupanje aktivne vloge mlademu človeku vodi v zavedanje lastnih sposobnosti, vodi v samozaupanje, prežema s ponosom in zadovoljstvom.

Naj se ob koncu zahvalim ravnateljici mag. Đulijani Juričič za vso dobronamerno podporo, ki sem je bila deležna pri izpeljavi raziskovalnega dne. Zahvala velja navdušujočemu Francu Malečkarju, poznavalcu obmejnega prostora ‚*par excellence*‘.

Kultura na pomolu.

(Foto: Učenci Osnovne šole Trnovo.)

VIRI IN LITERATURA

- Franc Malečkar. Pridobljeno s <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/maleckar-franc/>
- Kacin Wohinz, M. (1972). *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*. Maribor: Obzorja.
- Kette, D. (2013). *Poezije*. Maribor: Obzorja.
- Kosovel, S. (2013). *Zbrane pesmi*. Ljubljana: Beletrina.
- Maks Fabiani. Pridobljeno s https://sl.wikipedia.org/wiki/Maks_Fabiani
- Maks Fabiani. Pridobljeno s <https://www.visitstanjel.si/posebne-zgodbe/maks-fabiani/>
- Maks Fabiani. Pridobljeno s <https://dutovlje.si/maks-fabiani-vizionar-20-stoletja/>
- Nanut, M. (2014). *Aleksandrinke*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk.
- Pahor, B. (2017). *Grmada v pristanu*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pahor, B. (2008). *Nekropola*. Maribor: Obzorja.
- Pahor, B. (2020). *Tako mislim*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Pahor, B. (2010). *Zalivi: čitanka*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Tržaški Narodni dom in Maks Fabiani. Pridobljeno s <https://www.narodnidom.eu/sl/la-mostra/il-narodni-dom-di-trieste-1904-1920/>